

Bajeslovna bitja
v ljudskem izročilu Dolenjske
ali

Kam so se skrili škrti?

Alenka Stražišar Lamovšek

Bajeslovna bitja v ljudskem izročilu Dolenjske ali Kam so se skrili škrti?

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 163592451
ISBN 978-961-6306-78-2 (PDF)

etnološka razstava
14. september 2023 – 11. februar 2024

VSEBINA

O razstavi	5
Kdo so škrti?	6
Vrste škratov	10
Škrti v ljudski umetnosti	18
Palček ali škrt?	30
Sodobni škrti	36
Pripovedništvo in pripovedovalci	40
Kdo dela družbo škratom?	46

Detajl iz knjige vzorcev oziroma predlog za izdelavo vezenin na stenskih prtih.

Hrani Dolenjski muzej Novo mesto.

O razstavi

Kljub hitro spreminjajočem se svetu ter hitrem načinu življenja se radi vračamo k povedkam, bajnim bitjem in pravljicam. Na prvi pogled se morda res zdi, da so pravljice del otroštva. Nekateri raziskovalci trdijo, da imajo otroci še možnost, da bitja vidijo in jih občutijo. Pa vendar so tako v preteklosti kot tudi danes v povedkah našli odgovore na marsikatero nepojasnjeno, neznano dogajanje v življenju in naravi.

Škrati skupaj z ostalimi bitji, povedkami in pripovedovanjem sodijo v del nesnovne kulturne dediščine. V letu 2023 obeležujemo Unescovo leto varovanja nesnovne kulturne dediščine.

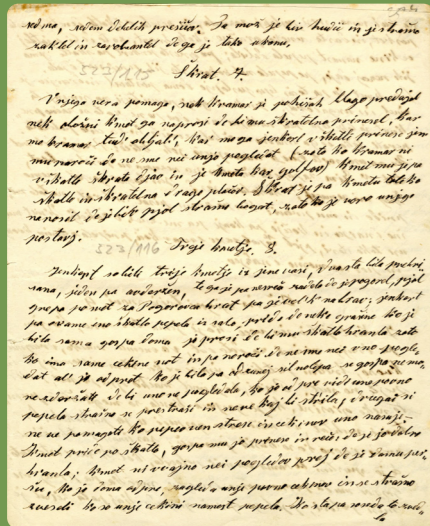
Zaradi njene ogroženosti smo se v muzeju odločili za tematiko, ki je predmetno sicer težko oprijemljiva, a vseeno privlačna za obiskovalce. V okviru raziskave smo iskali že objavljene in neobjavljene zgodbe o škrtih in drugih bajnih bitjih ter njihove nove različice, ki so se ohranile med ljudmi.

Ugotovili smo, da so prvotne ljudske pravljice med ljudmi slabo poznane. Na srečo so jih zapisovali mnogi raziskovalci v preteklih stoletjih in jih tudi objavljali v različnih časopisih, listih, knjigah, nekaj jih je tudi v rokopisih. Danes te zapise spretno uporabljajo pripovedovalci in drugi interpretatorji ljudskega izročila.

Škrati in druga bitja so se na nek način skrili, a se lahko preko različnih medijev srečujemo z njimi in danes postajajo spet aktualni. Ponovno iščemo smisel v naravi in iščemo vsebino, kako bi se povezali z njo. Velikokrat je ta pot prav ljudsko izročilo, ki je v več primerih pretirano posodobljeno in žal prilagojeno potrošniku. Videti je, da izgubljam stare in ustvarjamo nove mitologije ter njene junake. Človek potrebuje nekaj, kar mu kot skupini daje smisel. Dediščina nastaja tudi danes, prav tako je z mitologijo, izumljamo nove in tako lahko sprostimo našo domišljijo.

Naj bo razstava spodbuda k beleženju zgodb, v katerih se skrivajo znanje in arhetipska spoznanja naših prednikov. Z mislijo, da jih ohranimo za naše zanamce, bomo v njih morda našli prave odgovore na aktualna vprašanja sveta.

KDO SO ŠKRATI?

Kržišnik, Gašper: 'Rokopisna zapuščina Karla Štreklja: Škrat.' NUK.

Tako kot danes ljudje tudi v preteklosti niso povsem razumeli naravnih pojavov, sploh, če so bili ti povezani z nenavadnimi dogodki; pojasnjevali so jih na različne načine. Večkrat so vlogo nosilcev pojavnobila različna bitja, tudi škrati.

Zgodbe so nastale in se prenašale s pripovedovanjem iz roda v rod. V njih je skrita mitologija, torej zgodba in znanje. Z mešanjem mitologij različnih kultur prihaja do njihovega prepletanja.

KAKO JE S ŠKRATI? prof. dr. Janez Bogataj

2:19 min

V Slovenskem etnološkem leksikonu je škrat opisan kot bajno bitje z mnogimi poimenovanji. Med njimi so: škret, škratelj, škratljec, škačec, škrabec, škretle, škarifič, kapič, kapč, fantin, gorski škrat, berkmandelj, birkmandelj, perkmandelj, skuberl, gospodarček, kranjček, lesnik, gugljaj (Slovenski etnološki leksikon 2004).

Etimološko beseda škrat še ni povsem raziskana. Izhajala naj bi iz starovisokonemščine, iz besede scrato, kar pomeni gozdni demon. Izraz je soroden tudi s staronordijskim izrazom skrat(t)i, kar pomeni gozdni demon, velikan. Tu pride do nasprotovanja z našimi predstavami o škratih in njihovih podobah (Slovenski etimološki slovar 2023).

Največkrat so varuhi podzemlja, najdemo jih tudi ob izvirih vode in vodnjakih ter v jamah, tudi na travnikih, v gorah in gozdovih. Razširjeni so po celotnem slovenskem ozemlju, tudi na Dolenjskem v okolici Novega mesta, posebno na področju od Temeniško-Mirnske doline do Gorjancev.

Škrate poznajo po celem svetu, vsa ljudstva in narodi. Škrate poimenujejo z različnimi imeni, glede na njihov izvor, geografsko lokacijo, podobo in vsebino (Ovsec 1991: 403). Tudi pri nas je tako.

V nekaterih pripovedih lahko spreminjajo obliko. Lahko so čuvaji zemeljskih zakladov, živijo v votlini in kopljejo rudo. Poznamo še vodne škrate, hišne škrate, drevesne škrate – lesnike, na Dolenjskem gugljaje, škrate v jamah, gozdne škrate, vodne škrate, planinske škrate, hišne škrate ter poljske škrate. Škrati so se zadrževali tudi pri kovačih in čevljarjih.

Podoba škrata

Škrat je glede na ljudsko izročilo pritlikave postave s starikavim obrazom, dolgo belo brado in rdečo koničasto kapico. Po navadi je oblečen v višnjevo jopico in rdeče ali zelene hlače in tako že z barvo oblačil poudarja življenjsko energijo (Kropej 2008: 258).

Podrobneje je škrate opisal Jakob Kelemina, kjer jih je v svojem delu Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva umestil med vilinska bitja. V slovenskem ljudskem izročilu imajo dve podobi. Nastopajo kot pozitiven in zaželen lik ali pa ravno obratno, zaznati je namreč tudi strah pred njimi.

Sistematično jih je Monika Kropej Telban skupaj s palčki umestila med bajeslovna bitja narave. Pravi, da se »prikazujejo povsod – po gozdovih, starih drevesnih panjih, gorah, rudnikih, močvirjih, ob domačem okolju, v kovačiji ali čevljarški delavnici. Letijo celo po zraku in prinašajo denar skozi dimnik. S seboj nosijo modro ali zeleno lučko ali pa se za njimi, še posebej, če letajo po zraku, vleče moder žarek«. (Kropej 2008: 258)

Škrate kot pritlikava bitja, ki so lahko včasih tudi šepava in grbasta, raziskovalci povezujejo z grškim bogom kovaštva Hefajstom in rimskim bogom podzemlja Vulkanom. Ker je bilo pogosto domovanje tega bitja v podzemlju, je s prihodom krščanstva opisan kot hudič, »z vragom ga družijo še podpisovanje pogodbe, podpisane s krvjo« (Kropej 2008: 258). Hkrati pa se škrat približuje izročilu o kačah in zmajih, posebno tistih, ki so varuhi zakladov.

V primeru hišnih škratov se povezujejo tudi z verovanji v duhove prednikov. Navado, da se ob zaključku večjih del ali ob praznikih in praznovanjih pusti hrano ali vino v poliču na mizi za prednike, lahko povežemo z jedjo, ki jo v naših povedkah puščajo hišnim in rudniškim škratom v zahvalo.

VRSTE ŠKRATOV

Na Dolenjskem poznamo več bitij, ki jih lahko glede na njihovo lokacijo, podobo in lastnost povezujemo s škrači. Viri, kje smo našli zgodbe o škrači, so različni; lahko gre za povedke, ki so že umeščene v zbirke ljudskih pripovedi, nekaj je zgodb iz periodike in časopisov, nekaj je rokopisov, nekaj smo jih še našli na terenu.

Povedke ljudskega izročila so namenjene razumevanju moralnih načel, spoštovanja narave, razumevanja ureditve sveta in podobno. Lahko jih razumemo zelo simbolno – kaj je v resnici zaklad, ki ga škrat pazi na vrhu gore, v jami? Kdo so bili v resnici ajdovčki in gugljaji? Kaj nam sporoča berkmandelje v rudniku in kdo sploh je?

ŠKRATI V RUDNIKU

Med najbolj znanimi je gotovo berkmandeljc, idrijskega omenja Valvasor. Zanj je zapisal, da je v rudniku povzročal ropot, tam so rudarji našli žile rude. Seveda so rudarji škratu v zameno pustili hrano ter vsako leto v določenem času rdečo suktnjo, da bi ohranili naklonjenost jamskih duhov (Kropej 2008: 259). Berkmandeljc je v idrijski zgodbi povezan s poštenostjo rudarja, pomočjo škrata in dobrim plačilom za opravljeno delo.

Berkmandeljci so omenjeni tudi na Dolenjskem. V Dolenjskih novicah iz leta 1887 pisec opisuje primer škrata iz Šentjanža oziroma Krmelja. Zgodba govori o podzemeljskem zakladu v obliki svinčene rude, ki jo je našel lokalni kmet. Ob najdbi je seveda obogatel. Nevoščljivost okoliških prebivalcev je povzročila, da so začeli kopati tudi ostali. Pisec omenja, da se je število »španovarjev« povečalo, saj vsi želijo obogateti. Berkmandeljc je v zapisu predstavljen kot negativno bitje, saj jim nagaja pri delu. V zapisu tudi najdemo, kako ga izgnati. *»Zvečer mu nastavijo v jamo več litrov različnega najhujšega »šnopsa«. On baje silno rad šnops pije, tako ga zvbijo na led. Ko pride okoli polnoči, in se dobrega upijani, bodo planili na njega in ga zvezali z blagoslovljenim rožnim vencem. Ne vem za gotovo, če so mu res nastavili tako limanco, to pa dobro vem, da ga v svojih pesteh še nimajo.«*

Pisec na koncu svojega prispevka zapiše *»ali morda ne dela ravno ,šnops' berkmandeljca.«*

ŠKRATI V JAMAH

V Novicah (1864) je Fran Sreboški Peterlin, sicer zapisovalec zgodb med Laščami in Ribnico za Dolenjsko, zapisal, da škrati živijo v jamah, celo takšnih, ki nimajo dna. Podobno zgodbo o takšnih škrtih v jamah je zapisal tudi Vid Ambrožič za Češnjice na Trebelnem. Tako poznamo zgodbo o škrtu v podobi majhnega zelenega moža, ki se fantu maščuje zaradi metanja kamenja v jamo. Škrat je v tem primeru prevzel vlogo negativnega bitja, ki je posamezniku lahko škodoval. Vendar moramo tu poudariti tudi vzgojno vlogo škrate, saj so starši z njegovo pomočjo želeli otroke obvarovati pred nesrečami.

Škratova jama v Beli Cerkvi

V škrtovi jami v Beli Cerkvi naj bi živeli majhni prijazni škrati, ki so pomagali ljudem.

Izročilo pravi, da je v jamo vodil dolg rov, kjer so živeli škrati, ki so ljudem pomagali, napovedovali vreme in pomagali pri dobri letini. Ko se je v te kraje priselil mladenič, ki škratom ni bil naklonjen, so se odselili na bližnji Vinji Vrh. Takrat so sledili hudi časi, zato so domačini mladeniča pregnali iz teh krajev, v upanju, da se škrati vrnejo. Sogovornica iz Vinjega Vrha se spominja, kako so jih kot otroke starši strašili, da v jamo ne smejo, saj so tam škrati. Vinji Vrh je še vedno prepleten z rovi, v katerih so živeli škrati. Pravijo, če se v škrtovi luknji zakuri ogenj, pride dim na plano na vrhu Vinjega Vrha.

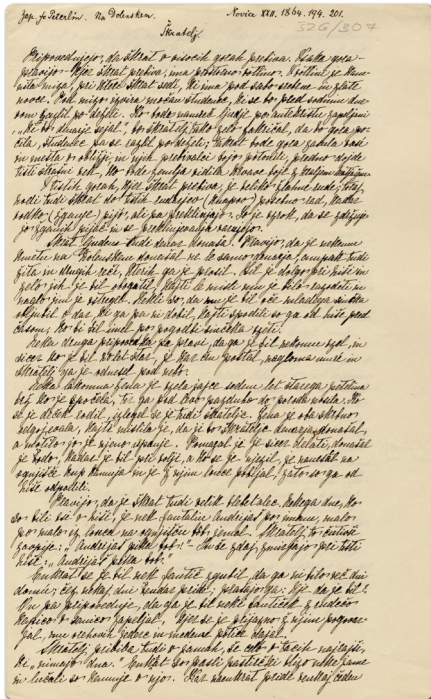
Škratove v Štatenbergu pri Trebnjem

V Štatenbergu je področje, ki ga domačini imenujejo Škratovc. Zgodba o njih se ni ohranila, ostalo je le ledinsko ime. Po pripovedovanju so bili škrati majhni, veliki okoli dvajset centimetrov.

V preteklosti so na tem območju otroci pasli živino. Prostor obdajajo visoke skale in v eni izmed njih sta dve majhni luknji, ki vodita v notranjost. Ob jami je izvir pitne vode.

Škrati – ajdovčki v Klevevžu

V jami v vasi Grič pri Klevevžu, ki jo domačini imenujejo tudi Ajdovska jama, so škrate poimenovali ajdovčki. Po izročilu so manjši kot dlan. Veljali so za varuhe živali. Predstavljeni so kot pozitiven lik in imajo pomembno vlogo v vezi med človekom in naravo. Lahko bi rekli, da tu škrati po velikosti spominjajo na palčke, kot jih poznamo v slovenskem izročilu.

Peterlin, Fran: 'Rokopisna zapuščina Karla Štreklja: Škratelj.' ZRC SAZU, inštitut za slovensko narodopisje.

ŠKRATI V GORAH

O škratu, ki prebiva visoko v gorah, je zapisal zgodbo Fran Sreboški Peterlin in jo objavil v Novicah leta 1864. Z zapisom napoveduje konec sveta in ljudi svari pred lakomnostjo. Škrat v vlogi varuha zaklada čaka visoko v gorah, v prostorni votlini, ali bodo ljudje »zapeljani po antekristu, ki bo dnarje sejal«. Takrat bo konec sveta, saj bo škrat zakričal, da se bo močan studenec pod njegovo kamnito mizo razlil povsod po deželi.

Trdina v svojih zapisih opisuje škrate v Hudi peči na Gorjancih, ki je prikazan kot negativen lik. Opiše ga kot hudobca, majhne postave, ki v rokah drži mošnjo zlatnikov. Pravi, da ga »podgorci poimenujejo škrat ali škratelj«. Domačinom kmetom ne predstavlja pozitivnega lika, Trdina pravi, da vedno »zvrne nesrečo«. V enem od zapisov omenja, da ga domačini niso želeli v svojem prostoru, zato »sta ga šla od tam odganjat« šentjernejski župnik in kaplan. To jima je uspelo, a »ko se je nehala božja služba, se je vrnil in ko piš podrl hleve, videla ga je leteti nad zemljo. Bil je podoben malemu dečku, noga se ni dotikala tal«. Škrat lahko v določenih primerih tudi spreminja obliko, tu se približuje zgodbam o vetru, katerega se ne sme razjeziti.

Ta škrat naj bi bil gorski duh, ki ga lahko vidijo tisti, ki pogosto prihajajo v gore in gozd, med njimi še posebej drvarji in lovci. Pravijo, da se je škrat nekega dne, ko je sedel na skalah, tako hudo udaril v glavo, da je umrl. Od tod ime Huda peč ali Hude pečine, saj so se od takrat naprej tam dogajale nesreče.

Škrat, poimenovan tudi Taus, naj bi varoval jezero na vrhu Gorjancev, v zgodbi nastopajo še vile, ki so pastirjem prinašale zelišča. V jezero naj bi nekoč padla deklica, ko je napajala vole. Povedka govori o tem, kako so Gorjanci zbirališče pitne vode za celotno Novomeško kotlino. Dekličine kite in jarme naj bi naplavila Pendirjevka.

GOZDNI ŠKRATI

Škrati v gozdu so imeli več vlog. Starši so škratom priporočali, da bi našli v gozdu izgubljene otroke. O zapeljanih otrocih govori zgodba o prijaznem škratu z rdečo kapico, srečal ga je mlad fant in se po nekaj dneh vrnil domov.

Škrate so v gozdovih srečevali predvsem lovci in gozdarji ter drugi delavci. Poznamo zgodbo o škratu, ki je spremenil obliko. Kmetu pomaga pri preživetju, v zameno ga mora kmet po letu dni prepoznati in poimenovati z imenom. Kmet ga prepozna, zato dobi še več denarja, a kljub temu škrat poškoduje del hiše. V našem primeru v vogalu hiše, ki ga kmet ne more nikoli popraviti, saj kar podnevi popravi, škrat ponoči podre.

LESNIKI IN GUGLJAJI

Lesniki so čuvaji dreves, na Dolenjskem so to gugljaji, ki naj bi živeli na drevju in ljudem branili, da bi ga sekali. Branijo svoj prostor, včasih zamešajo poti in ljudje se tam večkrat izgubijo. V Trdinovih zapisih so gugljaji manjše postave, z zelenimi jopicami in rdečimi kavicami. Trdina tu povezuje škrate v Hudi peči, ki se kot guglaj premika po celotnem področju Gorjancev. Pri tem »izmika poti«, predvsem romarjem in popotnikom. Zanimiv je motiv oglarja, ki se proti škratu brani s katoliškimi simboli, svetinjami in rožnim vencem, ki ga nosi v žepu. V Trdinovih besedilih je zaznati strah domačinov pred škratom, ki jih zlahka ukani. Večkrat se pojavi v povezavi s kačami, belo kačo, ki je sicer simbol zaščite, lahko pa je tudi negativni lik.

Hišni škrti

Hišni škrti spominjajo na hišne duhove, ki se naselijo na pragu, ob ognjišču, v vdolbini v steni.

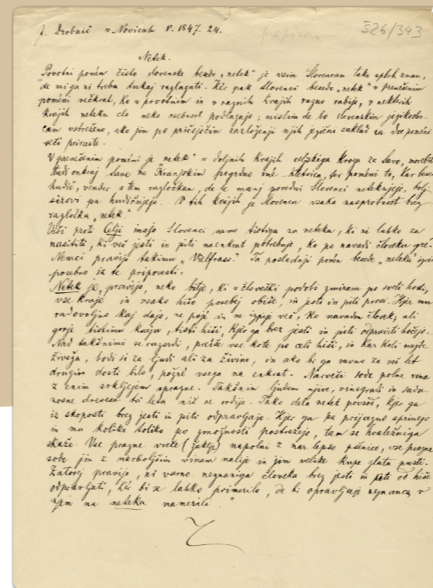
Za Dolenjsko je zanimiv še motiv škrata v kozarcu, za katerega Monika Kropelj Telban navaja, da so jih gospodinje hranile v kozarcu, škatli ali zvonu in jih spuščale na plano, kadar so želele, da bi kaj storili zanje (Kropelj 2008: 265). V povedki, ki jo je zapisal Milko Matičetov v Velikih Češnjicah v Šentvidu pri Stični, se je škrat izmuznil ujetništvu v zameno za dobiček čevljarja. Tako kot pri drugih povedkah o škrtih se ponovno pojavi motiv lakomnosti po denarju ter iskanje načina, kako ukaniti škrata.

Hišni škrti pomagajo pri hišnih opravilih. To lepo pokaže razglednica Hinka Smrekarja, kjer škrti poskrbijo za red v kuhinji, medtem ko lahko gospodinja počiva. To so podobe desetih škrtov, manjše postave s starikavim obrazom, ki pomagajo gospodinj, le eden s pipo v ustih in privzdignjeno obrvjo nagajivo opazuje počitek ženske v kuhinji.

Tudi v naših povedkah škrti pomagajo pri delu v hiši. V zameno za opravljeno delo pričakujejo hrano. Poznamo zgodbe o tem, kako so jim gospodinje puščale proseno kašo v lončkih ob ognjišču. Motiv lahko povezujemo z verovanjem v duhove prednikov. Verovanje, da se predniki vračajo v domove, je bilo še v prvi polovici 20. stoletja zelo živo. Od tu tudi navada, da so predvsem ob zaključku večjih del in praznovanjih na mizi, kjer so obedovali, pustili nekaj hrane in pijače za prednike.

Upodobitev hišnih škrtov na razglednici, odposlani leta 1929, avtor Hinko Smrekar, hrani Dolenjski muzej Novo mesto.

Drobnič, Josip: 'Rokopisna zupuščina Karla Štreklja: Netek.' ZRC SAZU, inštitut za slovensko narodopisje.

K hišnim škratom sodi še Netek. To je manjši možic s starikavim obrazom. Kelemina ga povezuje s simbolom ognja in sonca, ki potuje po svetu. Veljalo je, da ga je potrebno pogostiti, sicer bo prišla lakota. Najdemo ga tudi v zapisih Janeza Trdine. Opiše ga kot starca z belo brado in starikavim obrazom, a telo je imel mladostno. Krčmarica mu je postregla z jedmi za 12 oseb in mu jih ni računala, povedala je »da če bi, bi bila lakota nastala v deželi. Ta Netek bil je človek ali pošast, ne vem ali tako sem velikokrat slišala«.

Škrat pri kovaču

Škrati so pomagali tudi nekaterim obrtnikom. Tako jih srečamo v kovačiji ali pri čevljarjih. V teh povedkah je prikazan kot pozitiven lik, ki pomaga obrtniku, da hitreje opravi delo, podobno kot berkmandeljč pomaga rudarju v rudniku. Škrat prihaja nenapovedan. Pokaže se samo kovaču, ko v kovačiji ni ljudi. Pripovedovalec ga opiše kot moškega, manjše postave, z brado, rdečo suknjo in modrimi hlačami.

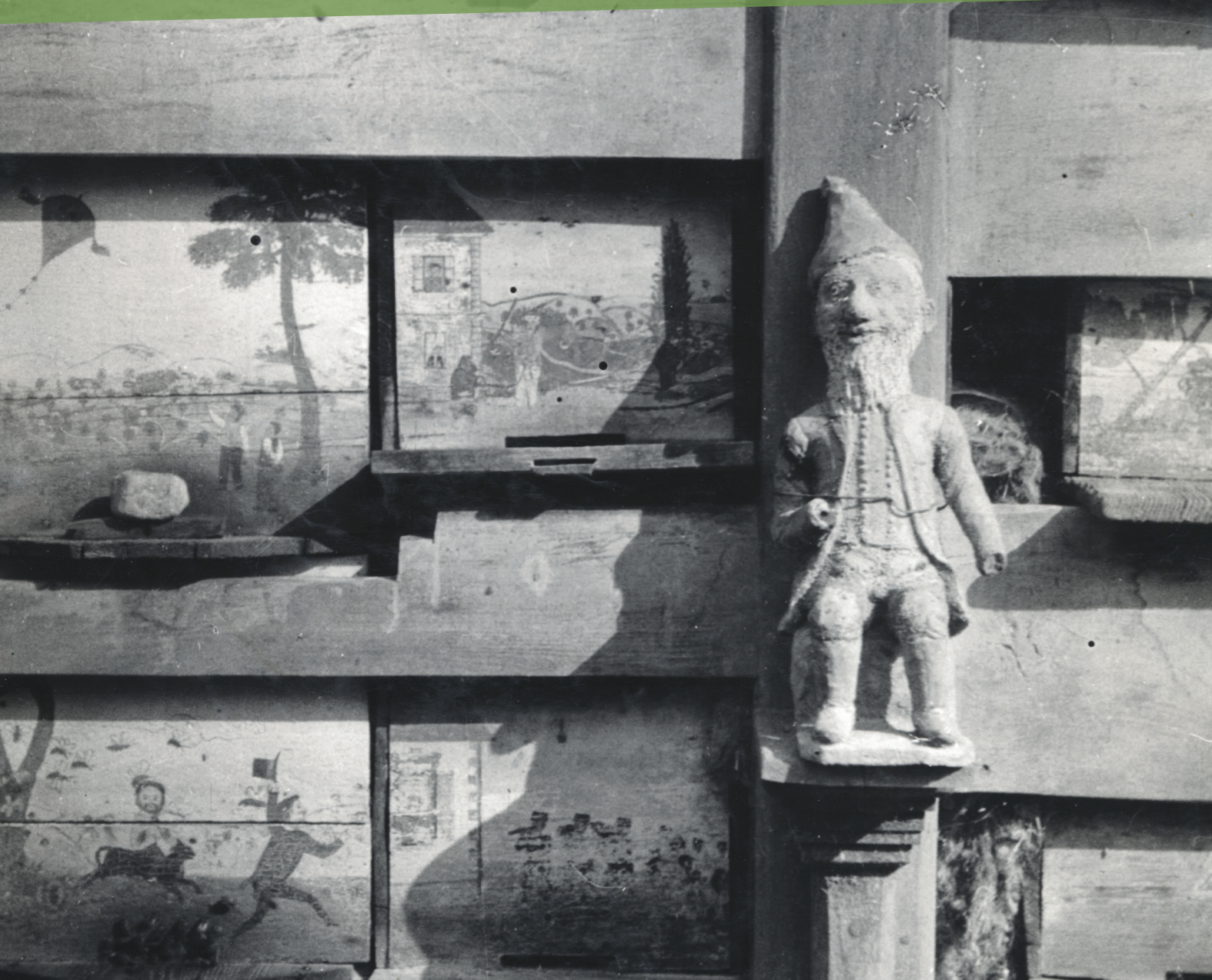
Podobno je tudi v povedki o siromašnem čevljarju.

Škrat Čatež

Škrata poznajo tudi na Čatežu. Čatež je po izročilu pol človek in pol kozel, večkrat ga povezujejo z izviri pitne vode. Pravijo mu tudi peklenški hudič. Kelemina navaja, da ga ljudje včasih vidijo, kako sedi na pečinah in se greje na soncu. Pomaga pastirjem, prinaša jim šibe, nabira jagode in maline, drvarjem prinaša vodo, da niso žejni. Če ga kdo razjezi, meče kamenje po hribu navzdol. Motiv škrata je tu sicer pozitiven, vendar ga ne smemo razjeziti.

V primeru škrata na Čatežu pri Trebnjem ima ta vloga hudomušneža v vinogradu in kleti, ponekod naj bi kradel grozdje ali zamenjal posode.

ŠKRATI V LJUDSKI UMETNOSTI

Blažetov "toplar" (dvojni kozolec), Bistrica, z letnico 1936, pri Št. Rupertu, izdelal Janko Gregorčič, lastnik: Simončič Jože, Teren 6- Mokronog, Trebelno, Bistrica, Št. Rupert. Fotografiral: Boris Orel, 2. 10. 1951. Hrani Slovenski etnografski muzej.

"Čebnjak" (čebelnjak), Vrh 2, pri Komatarju, Kovačič Anton. Teren 9-Šentjernež na Dolenjskem. Fotografiral: Boris Orel, 15.8.1952. Hrani Slovenski etnografski muzej.

Likovno izražanje je bilo v dolenskem agrarnem okolju skromno. Verjetno je vzrok v slabšem gmotnem položaju Dolenjcev. A kljub temu so si krasili bivalno in delovno okolje, zunanjščino stanovanjskih stavb, gospodarskih poslopij, kapelic in znamenj.

Okrašeni so predmeti bivalne kulture (pručke, žličniki, razpela, hišni oltarji, stenski prti, pečnice, sklede, skrinje in druga hišna oprema), pripomočki za delo (trlice in glavniki za lan, statve, jarmi, kolovrati pa tudi tesarsko in drugo orodje). Rokodelci so izdelovali predmete, ki so imeli poleg funkcionalne tudi estetsko vlogo. Najpogosteje so bili to lokalni mojstri ali posamezniki. Nekaj predmetov, kot so na primer slike na steklo, ki so pogosto krasile bivalno okolje, so kupili od potujočih trgovcev. Motivi ljudskega ustvarjanja so tako posvetni kot nabožni.

Ljudsko likovno umetnost najdemo tudi na pročeljih hiš in gospodarskih stavb, kapelic in znamenj. Poslikave na stanovanjskih stavbah so sicer redke. Nekoliko več je bilo rezbarskih izdelkov, predvsem rezljana vrata, pogoste so prezračevane line na kozolcih, ki so krasile dvorišča večjih domačij.

Lesena rezljana vrata iz leta 1893, Sela pri Zajčjem Vrh. Fotografiral: Jovo Grobovšek, 1978. Hrani Dolenjski muzej Novo mesto.

Škrati ali palčki so v ljudski umetnosti redko upodobljeni, vendar v muzeju hranimo nekaj predmetov, razglednic in fotografij z njihovo podobo.

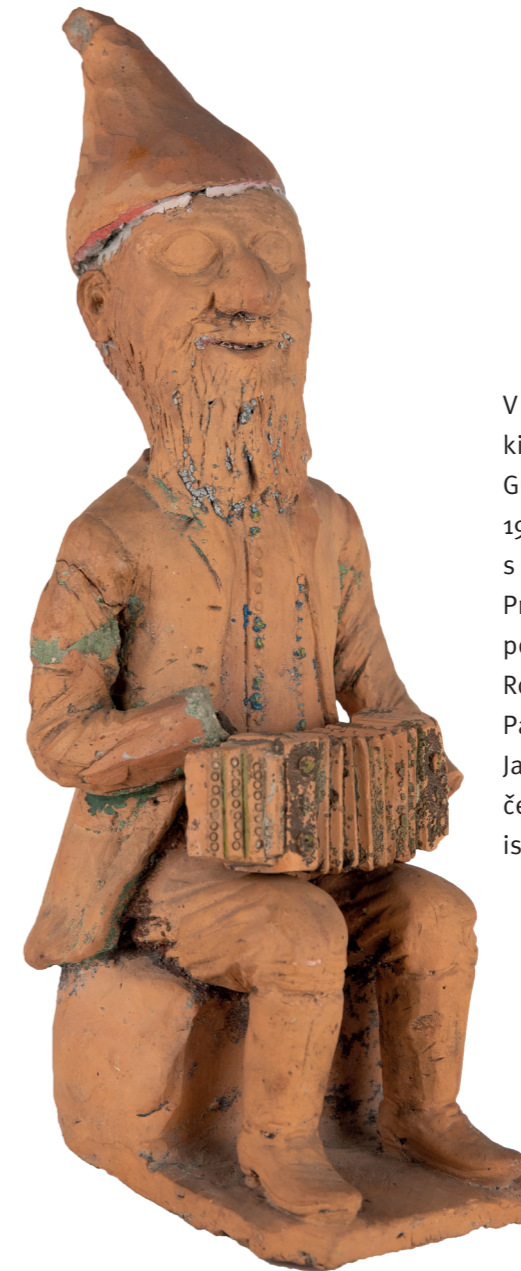
Med dragocenejšimi je zagotovo neža, vrč za vino. Izdelal jo je Anton Piletič iz Dolenje Stare vasi pri Šentjerneju leta 1870. Velik vrč je izdelan iz gline z zunanjo belo engobo in je prozorno glaziran. Na trebuhu so reliefne aplikacije. Na sredini ima človeško masko, ob straneh pa dva škrata. Eden ima v rokah pipo in mehur za tobak, drugi pa kupico in steklenico. Reliefi so pobarvani z zeleno, oranžno in črno barvo. Na eni strani je vrezano ime naročnika »Anton Zaic«, na strani je napis:

*»Kedor bo iz
tie niške pil
usak se bo
veselil in vui
kal na glas A P
1 April 1870.«*

"Čebnjak" (čebelnjak), Vrh 2, pri Komatarju, Kovačič Anton. Teren 9-Šentjerneja na Dolenjskem. Fotografiral: Boris Orel, 15.8.1952. Hrani Slovenski etnografski muzej.

V muzeju hranimo vrtnega palčka, ki ga je izdelal Jože Lešnjak iz Grbe pri Šentjerneju med leti 1920 in 1930. Sedeči vrtni palček s harmoniko je prosto modeliran. Prvotno je bil polihromno pobarvan, a je dež spral barve. Roki od zapestij naprej manjkata. Palček je nekdanje krasil čebelnjak Janeza Kovačiča – Komatrja. Ob čebelnjaku je stalo še več palčkov istega avtorja.

Nalepke ali »ksihti« za lect so bile živopisno potiskane nalepke z motivi, ki so ustrezali izrezani obliki lecta. Med motivi so bili tudi palčki.

Hranimo tudi delovni pripomoček za izdelovanje medenega peciva, štehar v obliki škrata. Izdelan je iz valjane železne pločevine s spoji iz cinka. Namenjen je izrezovanju medenega ali navadnega testa. Testo se je speklo in živordeče pobarvalo ter okrasilo s sladkornim ledom, sličicami in napismi. Model je bil izdelan v prvi polovici 20. stoletja, v muzej smo ga pridobili skupaj z lectarsko delavnico Franca Murna v Kandiji.

Na razstavi kot škrate predstavljamo leseno plastiko, ki je služila kot ogrodje za ure. Avtor izdelka je najverjetneje Karel Poglajen iz Škocjana, ki je mojstrski izpit za podobarja opravil leta 1900. Kot rezbar je znan tudi njegov oče, prav tako Karel. Predmet je bil izdelan med leti 1930 in 1940.

Na Dolenjskem so gospodinje v bivalnih prostorih uporabljale stenske prte, in sicer za dekoracijo in zaščito. Največkrat so jih izdelovale gospodinje same, motive so izrisale po predlogi, jih prenesle na platno in v eni ali več barvah izvezle.

V muzeju hranimo večjo količino takšnih predlog, ki so jih med obema vojnama prodajali v eni od novomeških trgovin na Rozmanovi ulici. Predloge za vezenje so preslikali na blago, motivi so bili tako nabožni kot posvetni. Nekateri so povezani z delom v kuhinji, odražajo medsebojne odnose v družini, veliko jih je z različnimi rastlinskimi motivi in geometrijskimi vzorci, nekaj pa tudi z upodobitvami škratev.

Če se nekoliko oddaljimo od ljudskega likovnega izročila, škrate lahko najdemo tudi drugod. Bili so pogost motiv tudi na razglednicah, predvsem prazničnih. Verjetno so v tej vlogi pogosteje nastopali palčki, saj so prinašali srečo in dobro naslovniku. Na razglednicah nastopajo kot primarni ali sekundarni lik. Lahko so le skriti opazovalci dogajanja ali pa so upodobljeni z glasbilom, v plesu, v družbi živali in rastlin, kot spremljevalci oziroma prikazujejo svojo podobo po novoletnem praznovanju. Škrati so upodobljeni z različnimi simboli, kot sta goba ali mušnica, po navadi so pod njo skriti ali ob njih. Mušnica je tu predstavljena kot simbol sreče, dolgega življenja in radosti.

Radenska mineralna voda je leta 1920 oblikovala etiketo za steklenico. Tudi na enem od prvih oglasov za zdravilni vrelec (Radeiner Heilquelle) se je pojavil palček s steklenico mineralne vode v roki. Palček ima tu v vlogo varuha zemeljskih bogastev, čarobne vode in čarobnih krajev. Etiketo so uporabljali vse do leta 1936, ko se pojavijo tri srca.

Motiv palčka, ki so ga uporabljali za promocijo mineralne vode od leta 1920. Hrani Radenska d.o.o.

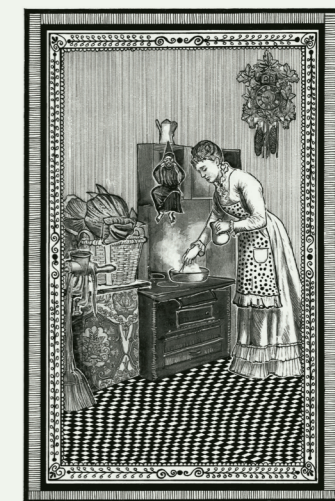

Etiketa steklenice mineralne vode Radenska z motivom palčka, po letu 1924. Hrani Pokrajinski muzej Murska Sobota.

Maja Poljanc je v svojem magistrskem delu **Encyclopedia Mythologica Slovenica**: Prva ilustrirana enciklopedija Slovenskih mitoloških bitij, sistematično zbrala gradivo za posamezna bitja in jih ilustrirala z več kot 100 ilustracijami. Pri dosedanjih upodobitvah slovanske mitologije zapiše: »Literatura priča, da je bil Jože Karlovšek eden izmed pionirjev, ki je v slikah želel predstaviti zaokrožen slovanski panteon, vendar so bili posamezni primeri upodobitve na temo slovanske mitologije tudi že prej. Peter Žmitek je naslikal Duhovi se klanjajo Svetovidu v častniku Dom in svet (1908) ob romanu Baltiška povest Matije Prelesnika (Bogdan Vended). Marijan Amalietti je naslikal sliko Slovanski Olimp, kjer je predstavil padec Zburškega kipa Svetovida skupaj z drugimi slovanskimi bogovi« (Poljanc 2016: 19).

Jože Karlovšek je pripravil vsebino knjige o Slovenskih bajeslovnih in pripovednih podobah, leta 2016 jo je izdalo Društvo slovenskih

starovercev. Tipkopis pripravljene knjige hrani Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto. Žal v njegovih upodobitvah ni škratov ali palčkov, jih pa kot lik predstavi v besedilu. Maja Poljanc je v svojem delu upodobila palčka, netka, gospodarčka in čateža, ki jih povezuje z škrtati.

Motiv Gospodarčka, ki ga avtorica Maja Poljanc povezuje s škrtati. Vir: Poljanc, Maja: Encyclopedia mythologica Slovenica: prva ilustrirana enciklopedija slovenskih mitoloških bitij. Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2018.

UPODOBITVE MITOLOŠKIH BITIJ Maja Poljanec

2:43 min

PALČEK ALI ŠKRAT?

Med škrtati in palčki je pogostokrat težko potegniti ločnico, tako v pravljicah in povedkah kot tudi v literarnih zvrsteh, saj se njihove karakteristike med seboj prepletajo. Vendarle pa je opaziti prijaznejšo naravo palčkov. Ti so v zgodbah pogosto pasivni liki, medtem ko škrtati zavzamejo vodilno vlogo.

Palčki so sorodniki škratov, le da so prijaznejši: »od slednjega se ločijo predvsem po prijaznejšem značaju in po tem, da radi pomagajo ljudem pri delu, še posebej pri šivanju oblek, čevljev in pri iskanju in obdelovanju dragih kamnov in kovin«. (Dapit in Kropelj 2002: 6)

Damjan Ovsec pravi, da škrate poznajo vsa ljudstva in narodi in jih je toliko vrst, da je težko ugotoviti, ali gre za bitja, ki jih poznamo kot škrate, ki živijo v naravi, rdečih kap in jopic ter zelenih oblek. Pri sodobnih podobah škratov in palčkov nastaja vse več kombinacij njihovega izgleda.

Huygen navaja, da so palčki »skoraj izumrla bitja moškega spola, brez brade. Veliki so do 1,20 m, pogosto manjši. Najti jih je le še sredi neprehodnih gozdov in v gorah. Kopljejo zlato in srebro v obsežnih rudnikih. Živijo v skupinah in so mojstri kovaške umetnosti. Po naravi so dobrodušni, z izjemo nekaterih samotarjev (morda izgnancev), ki utegnejo biti zelo hudobni. Če palček pade v roke človeku, se odkupi z zlatom.« (Haramija 2002: 118) Pri navedbi velikosti palčka nas preseneti velikost, saj so na Slovenskem palčki kot palec velika bitja.

Škrati so na Slovenskem omenjeni predvsem kot bajna bitja, povezani z nenavadnimi dogodki, sklepanjem kupčij, poštenim plačilom za opravljeno delo, večkrat imajo negativno vlogo v razmerju do ljudi. Palčki so prišli iz germanskih pravljic (brata Grimm) in so bolj kot z ljudmi povezani z naravo in živalmi.

Podoba palčka in škrate se pri nas razlikuje še po spolu in kapi. Dragica Haramija v svoji študiji o škrtatih in palčkih zapiše, da medtem ko so škrtati moški in ženski liki, so palčki moški. Kape so rdeče barve, škratovske naj bi bile pokončne, med tem ko so kape palčka povešene. To pa nujno ne velja, podoba vrtnih palčkov je nekoliko drugačna.

Vrtni palčki

Škrat, palček ali angleško gnome izhaja iz grške besede genomos, kar pomeni zemeljski prebivalec.

Najzgodnejši kipi, podobni vrtnim palčkom z ošiljeno kapo, so se pojavili v starem Rimu. Najpogostejši med njimi je bil bog Priapus, manjše božanstvo plodnosti, ki izvira iz grške mitologije. Bil je zaščitnik živine, sajenja in vrtnarjenja, čebelnjakov, čred in vinogradov. Primarna naloga teh kipov je bila zaščititi vrtove pred zlimi duhovi ter zagotoviti uspešno rast.

Švicarski alkimist Paracelsus iz 16. stoletja jih je prvi opisal kot bitja z magično močjo. Vključil jih je kot enega štirih elementov (zemlja, voda, ogenj, zrak). Gnomi, škrati so po njegovem bitja, ki so povezana z zemljo, delom, preoblikovanjem sveta, simbolizirajo tudi hrepenenje, oporo in toploto gospodinjstva. Predstavi jih kot zveste, trmaste in pogumne.

Konec 18. in v začetku 19. stoletja so bili najeti posamezniki tisti, ki so varovali floro in favno, in sicer kot vrtni puščavniki na posestvih premožnih.

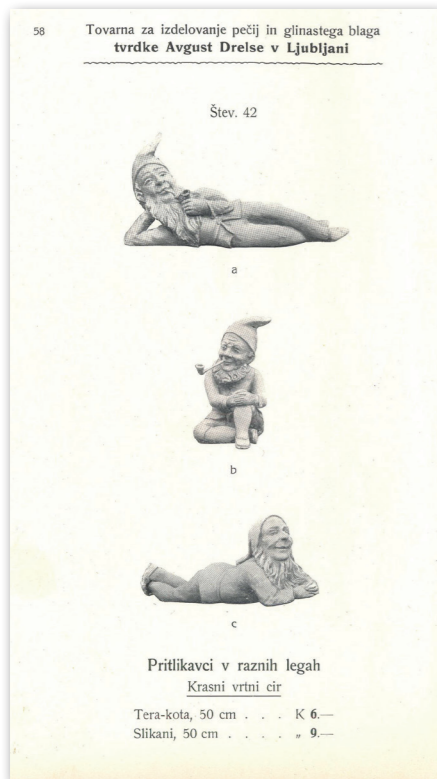
Na vrtovih dvorca Dornava in Lanthierijeve graščine v Vipavi se sredi 18. stoletja, kot del vrtno okrasitve, pojavijo kipi pritlikavcev, ki bi lahko spominjali na sodobne vrtno palčke.

Detajl iz knjige vzorcev oziroma predlog za izdelavo vezenin na stenskih prtih.
Hrani Dolenjski muzej Novo mesto.

Motiv palčkov kot priljubljene vrtno dekoracije je naprej nastal v Nemčiji. Prvi so omenjeni v delavnici Baehr in Maresch, ki naj bi imela že v prvi polovici 19. stoletja na zalogi keramične kipe škratov oziroma malih ljudi. V sedemdesetih letih 19. stoletja sta dve lokalni podjetji začeli z industrijsko proizvodnjo vrtnih palčkov (nem. Gartenzwerge). Po prvem nastopu na Leipziškem sejmu (1898) so te figurice postale vse bolj priljubljene po vsej Nemčiji. Središče njihove proizvodnje je v Gräfenroda. Imajo nesorazmerno glavo glede na drobno telo, obraz je starikav, z brado, nosijo rdečo koničasto kapo. Danes podjetje Phillipa Griebela predstavlja zadnjo delavnico tradicionalne izdelave vrtnih palčkov in je od julija 2023 eden od kandidatov za vpis v Unescov Seznam nesnovne kulturne dediščine v Nemčiji.

Delavnica vrtnih palčkov
Zwergstatt Philipp Griebel
Gräfenroda, arhiv Manufaktur-Museum
Zwergstatt Philipp Griebel.

Detajl iz kataloga izdelkov Ljubljanske keramične tovarne Drelse, 1908. Hrani družina Križ.

Razstavni prostor tovarne Keramičnih izdelkov J. Klemenčič v Novem mestu (in detajl palčkov), 1935. Hrani Dolenjski muzej Novo mesto.

Vrtnega palčka najdemo tudi v Sloveniji, in sicer v katalogu Ljubljanske keramične tovarne Drelse iz leta 1908. Izdelovali so jih v velikosti 50 centimetrov, ležeče, stoječe in sedeče. Imenovali so jih pritlikavci, namenjeni so bili vrtnemu dekorju. Izdelovala pa jih je tudi novomeška tovarna Keramika, najdemo jih na fotografiji razstave Keramičnih izdelkov tovarne Keramika J. Klemenčič v Novem mestu iz leta 1935.

Na Slovenskem se je kultura okraševanja vrtov razvila sprva v mestih, kasneje na podeželju. Lokalni izdelovalci so jih delali ročno iz gline ali jih vlivali v kalupe. V 80. letih so jih izdelovali iz betona. Izdelke so na koncu pobarvali. Danes lahko srečujemo cele družine palčkov, različnih proizvajalcev, večkrat spominjajo na Disneyjeve.

Priljubljenost palčkov se je ohranila zaradi ljudskega izročila, mitov in zgodb z vsega sveta. So primer, kako mitologija vpliva na vsakdanje življenje.

V drugi polovici 20. stoletja se je močno povečala proizvodnja palčkov, zaradi raznolikih materialov in množične proizvodnje, predvsem plastike, so izdelki nižje kakovosti, izgubili so svojo umetniško in rokodelsko vrednost. Postali pa so dostopnejši širšemu krogu.

Palčki so upodobljeni med delom ali počitkom, z orodjem ali ob branju, ribolovu. Danes se možnosti variacij vrtnih palčkov seveda aktualizira.

K priljubljenosti palčkov je vsekakor prispevala Walt Disneyjeva produkcija Sneguljčice in sedmih palčkov. Vključeni so bili v mnoge oglaševalske akcije, so naslovnice zgoščenk, knjig, celo katalogov potovalnih agencij.

V Evropi se pojavlja vse več akcij, povezanih s palčki, med zanimivejšimi je Fundacija osvoboditve vrtnih palčkov, kot je Travelig gnome, različni festivali, povezani z njimi, na primer Gnome & beer festival v rojstnem mestu vrtnih palčkov v Gräfenrodu in podobno.

V zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja je bil vrtni palček priljubljena dekoracija mestnega prebivalstva. Upodobljen je bil kot vrtnar, lahko je bral, lovil ribe ali igral na inštrument. Proizvajalci so poudarjali tudi njegove sposobnosti odganjanja slabe energije.

Škrat in palček sta bila na Slovenskem tudi tiskovini. Palček je izhajal v začetku 20. stoletja kot list za razvedrilo, medtem ko je Škrat predstavljal zabavno-zbadljiv in šaljiv list med leti 1883–1885.

V splošnem velja, da palčki nastopajo v pravljičah in krasijo vrtove, medtem ko so škrti varuhi in imajo hkrati tudi nagajivo vlogo.

SODOBNI ŠKRATI • gorjanski, mokronoški, tiskarski, radijski, televizijski, računalniški...

Janez Trdina je ob koncu 19. stoletja zapisal, da še vsi Dolenjci verjamejo v škrate. Veljalo je tudi, da posameznik vsaj enkrat v življenju sreča škrate.

Danes tema škratov ponovno postaja vse bolj privlačna. Vpeti so v pravljичne poti Slovenije, postajajo vse bolj pogost lik pri turističnih promocijah krajev.

Poleg lokalnih turističnih zgodb na temo škratov in mitologij je med zanimivejšimi zagotovo Mitski park Rodik, ki lokalno mitologijo s povedkami lokalnega okolja predstavlja na terenu. Pri lokalnih škratih v turistični ponudbi pogosto »prodajni« element sodobnega življenja izbriše prvotne elemente zgodb in motivov o škratih, večkrat so zgodbe ustvarjene na novo.

4:51 min

PRAVLJIČNE POTI SLOVENIJE Irena Cerar

2:50 min

OD KOD SO ŠKRATI MOKRONOŽCI?
Stane Peček

Mokronožci

Med sodobnimi škrati izstopajo tisti, ki so povsem prevzeli lokalno okolje. Dober primer so škrati Mokronožci, ki so bili sprva ustno, kot zgodba predstavljeni že v 70. letih. Avtor, Stane Peček, jih je kasneje predstavil v scenariju baletne predstave v okviru Kresne noči na Mokronoškem gradu, 24. junija 1989. Koreograf predstave je bil baletnik Janez Mejač.

Prva knjiga Mokronožci je izšla leta 1993 pri Dolenjski založbi, pod vodstvom Severina Šalija. Delo je bilo odlično sprejeto, sledile so nove izdaje, Šušterček, Krojaček in Mokronožci (2003), Predpražnik (2005), Pravljica o roki (2006), Zmak (2007), Z Mokronožci res ni dolgčas (2012) in Mokronožci, še sreča, da ste tu (2018).

Zgodbe, kjer nastopajo škrati, je avtor Stane Peček v začetku povzema iz nenavadnih dogodkov svojega otroštva, katerih si tudi kasneje ni znal povsem razložiti. V zadnjih delih pa je škrate postavil v sedanjí čas in jih aktualiziral.

Podobe škratov je v ilustracijah upodobila Jelka Godec Schmidt. Na podlagi zgodb je določila njihovo podobo, upoštevala manjšo postavo, poudarila večje bose noge. Za risbo je uporabila svinčnik in jih le rahlo kolorirala, saj jih je želela prikazati ljudem nevidne. Osnovno podobo škrate je posnemala po avtorju s sivo brado. Oblčila je oblikovala kot stilizirano podobo narave in okolja Mokronoga, upoštevala je obliko rož in trav ter jih tako umestila v prostor. Stane Peček je kmalu ob pojavu škratov začel sodelovati z lokalno lutkovno skupino Mokre tačke. Z njihovimi nosilkami so oblikovali škrate kot lutke. Zgodbe so prilagodili v dovršene predstave, s katerimi so gostovali tako doma kot v tujini.

Danes škrati Mokronožci predstavljajo v okolju Mokronoga del vsakdana, pojavljajo se kot maske ob pustu, so del scenarijev ob različnih dogodkih, so motiv festivala Ah, te orglice. Po njih so poimenovali vrtec. Vključeni so v del Vrančeve pohodne poti. Lokalno prebivalstvo jih je vzelo za svoje zaradi njihove pojave, lokalne umeščenosti ter bogatih zgodb.

Gorjanski

Slabo desetletje po Mokronoških škrtih so nastali Gorjanski škrti avtorice Ivanke Mestnik. V knjigah *Gorjanski škrti v kraljestvu Brbuča* (2000) in *Gorjanski škrti med ljudmi* (2002) jih je avtorica predstavila z ostalimi bitji, kot so vile, zmaj, povodni mož in divji mož. Avtorica je zgodbe iskala po terenu, iskala je izvor imen posameznih vasi in krajev. Deloma je zgodbe povzemala tudi po gradivu Janeza Trdine, tako iz njegovih bajkah kot tudi drugih objavah ter zapisih. Gorjanski škrti so dobili svojo posodobljeno vlogo in podobo.

Gorjanski škrti so se v javnosti kot lutke predstavili v okviru Kulturnega društva Taus teater. Tatjana Grabrijan je lutke oblikovala v okviru študijskega programa v Pragi leta 1996, pod mentorstvom Ivana Moravca ter kostumografinje Milade Musil. Lutka je nastopila v vlogi škrate Tausa, njegovo podobo je povzela iz svojega okolja. Skupaj z Majo Grabrijan sta kasneje oblikovali še druge škrate, med njimi Hrastarja, Azelejo, Smukca in druge. Vsak lik je imel svoj karakter, poslanstvo ter vlogo v predstavi. Lutke so kot povezovalke nastopile tudi na drugih dogodkih.

Vsekakor velja omeniti še ilustrirano pravljico povest o Novem mestu, zgodovini, navadah, obrteh, poklicih in življenju. Avtorica Škratovega mesta Verice Šenica Pavletič je v zgodbi z ilustracijami Suzi Bricelj predstavila škrate Rudija, ki pripoveduje o zgodovini Novega mesta.

V 80. letih začenjajo nastajati nove pravljice, radijske in televizijske igre, baleti, lutkovne in gledališke predstave. V vsebine so deloma vpete tudi povedke ljudskega izročila, večinoma prilagojene času in prostoru, kot se je z ljudskim pripovedništvom vedno dogajalo.

Škrati se začnejo kot opravičilo za napake pojavljati kot tiskarski, kasneje tudi radijski in televizijski. V 90. letih dobimo še računalniške in celo fotografske škrate.

Pravljice in pesmi na temo škratev nastajajo tudi danes. Tema je nadvse privlačna, predvsem za mlajšo populacijo. Če so v nedavni preteklosti otroke še strašili s škrti, je danes povsem nasprotno. Morda se prav tu približujejo palčkom, ki imajo nekoliko bolj prijazno vlogo v ljudskem izročilu.

Število zadetkov na spletu pri geslu škrate ali palček se iz dneva v dan povečuje. Prihaja celo do kombinacij posameznih likov, kot so Škratovile Dese Muck.

Pri sodobnih škrtih bi lahko rekli, da imamo dve poti. Motiv škrate temelji na povedkah iz ljudskega izročila, motivi se prilagodijo ali po njem le deloma povzemajo, drugi škrti pa so ustvarjeni povsem na novo. Vsekakor so povezani z dobrimi deli, nagajivostjo in so opravičilo za napake.

PRIPOVEDNIŠTVO IN PRIPOVEDOVALCI

Etnografi pri delu,
Prelesje 7. Teren 18 - Šentrupert na
Dolenjskem. Fotografirala: Marija
Makarovič, 1. 8. 1961. Hrani Slovenski
etnografski muzej.

3:19 min

PRIPOVEDNIŠTVO Irena Cerar

Iz roda v rod

Pripovedno izročilo je govorno jezikovno izražanje, ki se prenaša iz roda v rod. V preteklosti je pripovedovanje poleg pomembne vloge pri delu obredij in ritualov imelo tudi vlogo prenašanja znanja, ustvarjanja ter načel. Pripovedovanje zgodb je bilo del življenja v zasebnem okolju, najpogosteje ob posebnih dogodkih, a tudi ob delu.

Danes z razvojem komuniciranja, predvsem prek svetovnega spleta, prehaja v druge oblike. Tako se je spremenil tudi način pripovedovanja. Redka je navada, da bi se še srečevali v domačem okolju in družili ob pripovedovanju zgodb. Izjema so organizirani dogodki, tako imenovani pripovedovalski večeri in festivali. Gre za sodobno performativno umetnost, med prvimi v Sloveniji sta bili Anja Štefan in Ljoba Jenče. Začelo se je pred 26. leti v okviru festivala Pravlјice danes, ki velja za enega prvih pripovedovalskih festivalov v Evropi. Danes so takšni večeri vse bolj priljubljen način druženja ob zgodbah, tako za odrasle kot otroke.

Vse pogosteje se izročilo prenaša tudi prek tiskanih, avdio in vizualnih vsebin. Motivi iz ljudskega izročila se izgubljajo, spremenijo, povezujejo ali ustvarijo na novo.

1
32
42
4

1. **Pripovedovalka Marija Krmelj**, stara 82 let, Brinje št. 1. Teren 18 - Šentrupert na Dolenjskem. Fotografirala: Pavla Štrukelj, 1. 8. 1961. Hrani Slovenski etnografski muzej.

2. **Najstarejši pripovedovalec Janez Bartol**, star 86 let, Hrastno št. 14. Teren 18 - Šentrupert na Dolenjskem. Fotografirala: Pavla Štrukelj, 1. 8. 1961. Hrani Slovenski etnografski muzej.

3. **Lojze Tratar, pravljicar**, Gorenja vas 1. Teren 6- Mokronog, Trebelno, Bistrica, Št. Rupert. Fotografiral: Boris Orel, 2. 10. 1951. Hrani Slovenski etnografski muzej.

4. **Strupehova teta**, stara 80 let, izredno dobra pripovedovalka, Preloge. Teren 6- Mokronog, Trebelno, Preloge. Fotografiral: Milko Matičetov, 2. 10. 1951. Hrani Slovenski etnografski muzej.

Glavna značilnost pripovedništva je dramaturgija, ki jo pripovedovalec ustvari prav z načinom sporočanja. V zgodbah, ki jih pripoveduje, sta shranjena znanje in razumevanje sveta v določenem času in prostoru, kaže se način življenja, verovanja in vrednote. Posamezne zgodbe pripovedovalec prilagaja času, prostoru in poslušalcu ter hkrati preplete znanje in teme, ki jih večkrat aktualizira.

Že Jakob Kelemina je opozoril, da za »proizvode narodne pripovedne umetnosti« velja, da imajo vsebino trdno in ustaljeno, oblike pa ne. Poudari problematiko zapisovalcev, tudi Trdine, ki je bajke in povesti prilagodil knjižnemu jeziku in tako žal ni več ostalo izrazov in pripovedovalčevih besed. Danes zapisovalci zgodb poleg vsebine beležijo tudi posamezne izraze in besedilo fonetično zapišejo. Med osnovne žanre pripovednega izročila spadajo miti in bajke, legende, legendne pravljice, legendne povedke, pravljice, povedke, šaljive zgodbe, smešnice, zbadljivke, anekdote, spominske pripovedi ter sodobne povedke in govornice. Povedke delimo na zgodovinske, junaške, razlagalne, legendarne, strašljive in šaljive ter bajeslovne (Kropej 2021:44). V slednje so pogosto vključeni škrtati.

Etnološko delo v veliki meri zajema beleženje in preučevanje informacij, pridobljenih na terenu s sogovorniki, tudi pripovedovalci. Ti izročila preoblikujejo in jim večkrat dodajajo vsebine iz svojih izkušenj ter doživetij.

Tema škratov in drugih bajnih bitij je imela na terenu tri odzive. Nekateri sogovorniki so se zgodb takoj spomnili, te so bile po navadi kratke, ali pa so se spomnili le določenih motivov. Drugi o teh temah niso vedeli ničesar, tretji so bili mnenja, da se o tem sploh ne sme govoriti. Pri slednjih gre predvsem za teme o čarovnicah.

Pri ljudskem pravljicarju Hlebcu, zapisuje dr. Milko Matičetov, Sv. Križ 8. Teren 18 - Šentrupert na Dolenjskem. Fotografirala Marija Makarovič, 1. 8. 1961. Hrani Slovenski etnografski muzej.

Škrati so kot motiv vključeni tako v ljudskih pripovedih iz terena, v že zapisanih povedkah v obliki rokopisa ali v pravljicah, ki so literarno ustvarjene. Zgodbe vključujejo motive vsakdanjega življenja, ko je zgodba nastala, ali vključujejo nenavadne dogodke, ki si jih niso znali razložiti.

Za Dolenjsko so poleg Janeza Vajkarda Valvasorja pomembni še Janez Trdina, Jakob Kelemina, Alojz Turk in mnogi drugi. Pripovedno izročilo, vezano na posamezne pokrajine, še vedno zbirajo posamezni zbiratelji. Zbrana besedila izhajajo v knjižni zbirki Glasovi, ki jo je zasnovala Marija Stanonik. Dolenjska je, razen območja Šentruperta, kjer je zapisovala Vera Smole (Naruobe prau), slabo zastopana.

Na Dolenjskem smo poznali dobre pravljicarje in pripovedovalce. Z njimi se je ukvarjal Milko Matičetov v okviru Orlovih terenskih ekip (1948 – 1962). Gradivo njegovega terenskega dela hranijo na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

Nesnovna dediščina

Pripovedništvo in ljudsko slovstvo vsekakor sodita med teme nesnovne kulturne dediščine. V registru je pod temo ustnega izročila in ljudskega slovstva vpisanih deset enot. Prav v letu 2023 obeležujemo 20. letnico Unescove Konvencije o varovanju nesnovne dediščine, zato je tudi tema naše razstave povezana z njenim varovanjem in beleženjem.

Nesnovna kulturna dediščina po Unescovi konvenciji o njenem varovanju »*pomeni prakse, predstavitve, izraze, znanja, veščine in z njimi povezani orodja, predmete, izdelke in kulturne prostore, ki jih skupnosti, skupine in včasih tudi posamezniki prepoznava kot del svoje kulturne dediščine. Skupnosti in skupine nesnovno kulturno dediščino, preneseno iz roda v rod, nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino, zagotavlja občutek za identiteto in neprekinjenost s prejšnjimi generacijami, s čimer spodbuja spoštovanje do kulturne raznolikosti in človeške ustvarjalnosti*« (Unesco 2003).

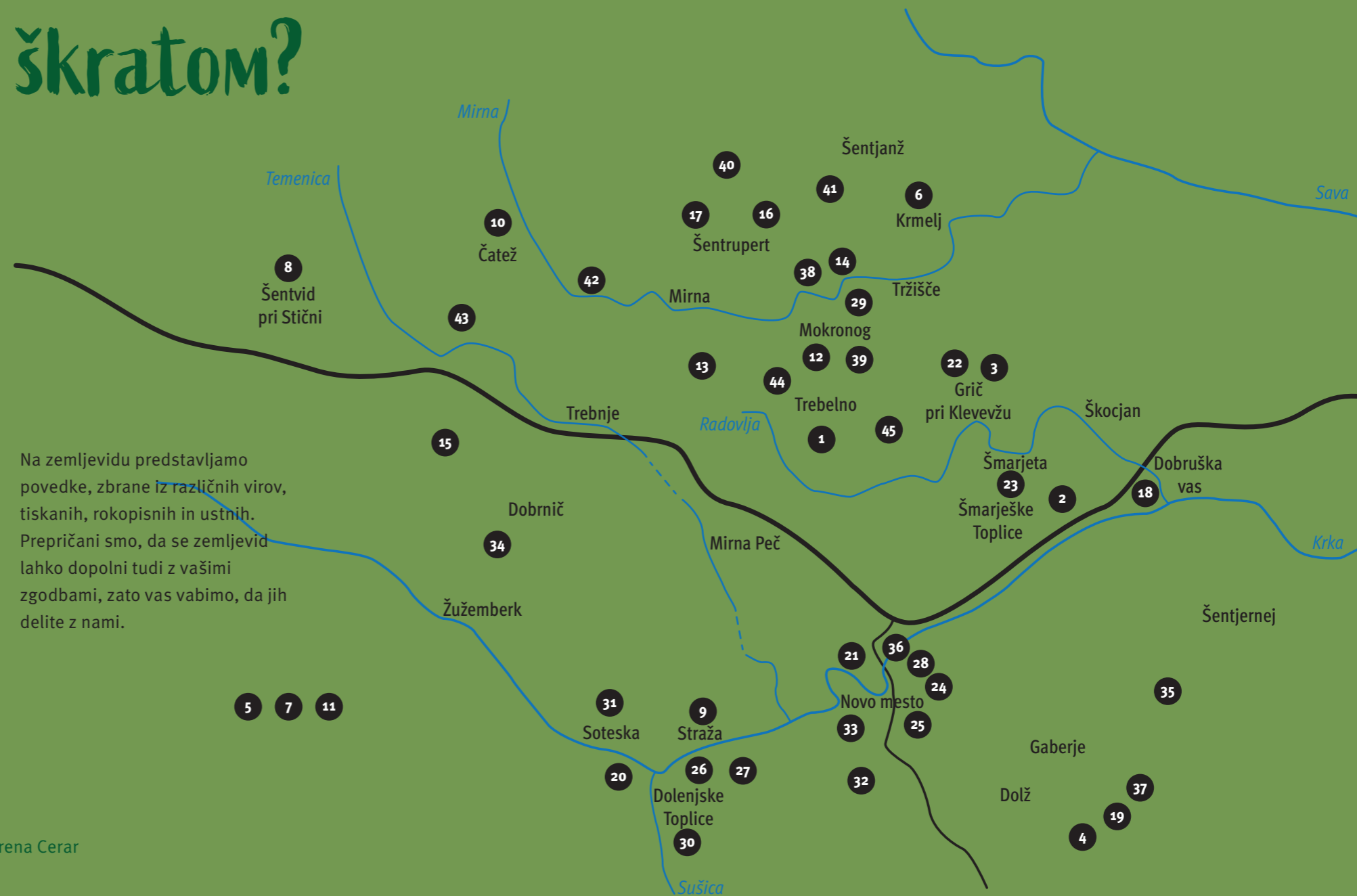
Kdo dela družbo škratom?

Škrat je le eno od bajnih bitij. Monika Kropelj je mitološke podobe razdelila na dve ravni, in sicer bitja, ki so vezana na kozmologijo ter bitja med nebom in zemljo. Med slednje sodijo bajeslovne živali, bajeslovna bitja narave ter uklete duše in demoni.

Na Dolenjskem imamo lepo število bajnih bitij, hranjeno v zapisih, rokopisih in nekaj tudi še živih med ljudmi. Zanimive so tudi vraže in vraževerje, zagovori in uroki.

Med bitji izpostavljamo povodnega moža, vile, brbuča, sojenice, moro, ajdovske deklice, velikane, hudiča, daldeta, veter in druge.

Na zemljevidu predstavljamo povedke, zbrane iz različnih virov, tiskanih, rokopisnih in ustnih. Prepričani smo, da se zemljevid lahko dopolni tudi z vašimi zgodbami, zato vas vabimo, da jih delite z nami.

4:54 min

KAKO V SLOVENIJI POSTANEŠ PRIPOVEDOVALEC? Irena Cerar

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

1. ŠKRAT V JAMI, Češnjice pri Trebelnem
2. ŠKRATI V JAMI, Bela Cerkev
3. ŠKRATI V AJDOVSKI JAMI, Grič pri Klevevžu
4. ŠKRAT V HUDI PEČI, Gorjanci
5. ŠKRATELJ, Dolenjska
6. ŠKRAT V KRMELJU, Krmelj
7. ŠKRAT JE VELIK GOLJUF, Dolenjska
8. ŠKRAT V KOZARCU, Velike Češnjice pri Šentvidu pri Stični
9. NETEK, Straža
10. ŠKRAT ČATEŽ, Čatež pri Trebnjem
11. JAJCE, PETELIN IN LAKOMNA ŽENSKA, Dolenjska
12. *POUHE IN RAKE URAG PASE*, Gorenja vas pri Mokronogu
13. *STOPETDESET ZAJCU*, Debenec
14. *BOB, SLAMCA PA UGUČEK*, Martinja vas pri Mokronogu
15. GRMADSKI HUDIČEK, Dečja vas pri Trebnjem
16. ROJENICE IN SOJENICE, Šentrupert
17. AJDOVSKA DEKLICA, Šentrupert
18. ČAROVNICA, Dobruška vas
19. GORSKA VILA VZAME JUNAKA, Gorjanci
20. POVODNI MOŽ V KRKI, Vavta vas
21. POVODNI MOŽ SE RAZIDE, Novo mesto
22. ADOVSKA JAMA IN VILI, Klevevž
23. DALDE, Gorenja vas pri Šmarjeti (Zavetrščca)

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

24. HUDIČ IN CIGANKA, Novo mesto
25. ŠTIRJE MLADI PRAŠIČKI, Novo mesto
26. ČAROVNICE, Rumanja vas
27. KONJI SO TEŽKO VLEKLI, Rumanja vas
28. ČAROVNICA SE JE SPREMINJALA V KROTO, Novo mesto okolica
29. O KOZLU S TREMI ROGOVI NA »GAVŽEN HRIBU«, Mokronog
30. BRBUČ, Dolenjske Toplice
31. ZAKLETI GRAD, Soteska
32. GOZDNI URŠI, Uršna Sela
33. ZAKLAD, Birčna vas
34. OKAMENELI SVATJE, Lisec
35. *LITVERN JE SLABE SVETE DAJAL*, Vrhpolje
36. VRAGOV LOG, Novo mesto
37. O CERKVI SV. JERE, Gorjanci
38. COPERNIK NA PJAVŠKI GORI, Pijavce
39. MAČEK NA VOZU, Mokronog
40. MORA, Šentrupert
41. HUDIČ ZAKOVAN, Mali Cirknik
42. *ZAGOVORU ME JE*, Trbinc
43. ŠKRAT V MAROVŠKI ZIJALKI, Trebnje, Mačji dol
44. *GAREČ OGENJ JE BIL*, Gorenja vas pri Mokronogu
45. POVODNI MOŽ, Trebelno

Literatura:

- Baš, Angelos: *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Cerar, Irena: *Pravljične poti Slovenije: družinski izletniški vodnik*, 4. ponatis. Ljubljana: Sidarta, 2015.
- Dapit, R. in Kropej, M. (ur.): *V somraku kraljestva škratov in palčkov*. Radovljica: Didakta, 2002.
- Huygen, Wil: *Velika knjiga o škratih*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1998.
- Jenče, Ljoba (ur.): *Sedi k meni, povem ti eno pravljico*. Maribor: Mariborska knjižnica, 2006.
- Karlovshek, Jože: *Slovenske bajeslovne in pripovedne podobe*. Ljubljana: Društvo Slovenski staroverci, 2016.
- Kelemina, Jakob: *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom*. Bilje: Studio Ro, Založništvo Humar, 1997.
- Križ, Ivica: *Od antičnega vrča do majolke*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1996.
- Križ, Ivica: *Medičarstvo in svečarstvo na Dolenjskem*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2000.
- Križ, Ivica: *Pečarska in keramična industrija v Novem mestu*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2005.
- Križ, Ivica: *Dolenjska in njeni ljudje*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2012.
- Križ, Ivica in Klavdija Kotar: *Lutkarstvo na Dolenjskem*. Novo mesto: Dolenjski muzej, JSKD OI NM, 2007.
- Kropej, Monika: *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva, 2008.
- Kropej Telban, Monika: *Pripovedno izročilo: razvoj in raziskovanje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021.
- Kunaver, Dušica: *Slovenska dežela v pripovedki in podobi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- Lamovšek, Alenka: *Zgodbe iz Skrinje*. Trebnje: Center za izobraževanje in kulturo, 2011.
- Mlakar, Vlasta: *Rastlina je sveta, od korenin do cveta : tradicionalno znanje o rastlinskem svetu na Slovenskem*. Ljubljana : samozaložba, 2021.
- Ovsec, Damjan J.: *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus, 1991.
- Ovsec, Damjan J.: *Vraževerje sveta: o nastanku vraž, njihovem razvoju in pomenu*. Ljubljana: Kmečki glas, 2001.
- Poljanc, Maja: *Encyclopedia mythologica Slovenica: prva ilustrirana enciklopedija slovenskih mitoloških bitij*. Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2018.
- Pungerčar, Majda (ur.): *Klevezž*. Novo mesto: Založba Goga, 2009.
- Radešček, Rado: *Slovenske legende*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983.
- Stanonik, Marija (ur.): *Slovenske povedke iz 20.stoletja*. Celje: Mohorjeva družba, 2003.
- Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Šmitek, Zmago: *Kristalna gora : mitološko izročilo Slovencev*. Ljubljana: Forma 7, 1998.
- Šmitek, Zmago: *Mitološko izročilo Slovencev : svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba, 2011.
- Trdina, Janez: *Bajke in povesti o Gorjancih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1970.
- Trdina, Janez: *Podobe prednikov*. Novo mesto: Krt, 1987.
- Trdina, Janez: *Gorjanske bajke = Tales from the Gorjanci Hills*. Novo mesto: Goga, Kulturni center Janeza Trdine, 2005.
- Valvasor, J. V.: *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2017.

Viri:

- Haramija, Dragica: 'Škratje - mitološka in pravljična bitja.' *Otrok in knjiga* 29/54, 2002, 117-126.
- Fekonja, Martina: 'Hiša Žive dediščine: skripta za vodiče.' *Neobjavljeno gradivo*, Bela Cerkev, 2014.

- Kranjec, Janez: 'Piše se nam: Iz Št.Janža.' *Dolenjske novice* 10/3, 1887, 76.
- Kržišnik, Gašper: 'Rokopisna zapuščina Karla Štreklja: Škrat.' NUK.

- Matičeto, Milko: 'Pravljica o bobovi črni krpi v rokah W. Grimma, Levstika, Finžgarja in Tratarja.' *Slovenski etnograf* 12, 1959, 121-134.
- Möderndorfer, Vinko: 'Slovensko narodno blago.' *Mladika Gorica* 18/9, 1937, 350.
- Peterlin, Fran: 'Škratelj.' *Kmetijske in rokodelske novice* XXII/24, 1864, 194.
- Peterlin, Fran: 'Škratelj.' *Kmetijske in rokodelske novice* XXII/25, 1864, 201.
- Peterlin, Fran: 'Rokopisna zapuščina Karla Štreklja: Škratelj.' ZRC SAZU, inštitut za slovensko narodopisje.
- Stanonik, Marija: 'Vprašanje vizualizacije abstraktnih bitij v slovenski slovstveni folklori.' *Traditiones* 30/1, 2001, 169-181.
- Unetič, Ines: 'Baročna vrtna zasnova dvorca Dornava kot ogledalo njenih ustvarjalcev.' *Zbornik za umetnostno zgodovino (Nova vrsta)* 45/45, 2009, 154-184.

Spletni viri:

- UNESCO: 'Nesnovna dediščina'. Internetni vir: <<http://www.nesnovnadediscina.si/sl/unesco>>, 6. 8. 2023.
- Tree.com, ' History Of Garden Gnomes – Origin, Meaning, Uses & Debate'. Internetni vir: <<https://www.trees.com/gardening-and-landscaping/history-of-garden-gnomes>>, 6. 8. 2023.
- Levičar, Tomaž: '(V)ragov log'. Internetni vir: <<http://tomazlevicar.blogspot.com/2008/01/vragov-log.html>>, 2008, 6. 8. 2023

Ostalo gradivo:

- Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Terenski zvezki Milka Matičetovega, Teren 6 - Mokronog, Tek. št. 28, str. 32 (pripovedovalec: Lojze Tratar, Gorenja vas pri Mokronogu 1)

- Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto, Posebne zbirke Boga Komelja (Zapuščina dr. Alojz Turk, Ms 1/VIII: Narodno blago) Slovenski etnografski muzej, zapisi zbrani sklopu Orlovih terenskih ekip Teren 6 – Mokronog.

- Pomurski muzej Murska Sobota (reklamno gradivo Radenska)
- Arhiv Društva Ragle, terenski zapisi 2002, 2007.
- Arhiv Radenska d.o.o.
- Arhiv Manufaktur-Museum Zwergstatt Philipp Griebel
- Terenski zapisi in fotografije Dolenjski muzej Novo mesto.

Z nami so zgodbe delili

Marija Florjančič, Stane Gorenc, Tilka Gorenc, Tatjana Grabrijan, Jože in Jožica Gracar, Vanja Jarc, Rezi Jerman, Elizabeta in Tonček Kašič, Alojzija in Anton Lamovšek, Ivanka Mestnik, Jože Perše, Brane Praznik, Petra Špehar, Justina Vogel

Pri video in avdio vsebinah so sodelovali

Polonca Bartolj, Janez Bogataj, Irena Cerar, Janez Mejač, Stane Peček, Maja Poljanc in Petra Špehar

Zahvaljujem se vsem sodelavcem v Dolenjskem muzeju in kolegom v institucijah: Slovenski etnografski muzej (Adela Pukl, Miha Špiček, Blaž Verbič), Pomurski muzej Murska Sobota (Metka Fujs, Jelka Pšajd), Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU (Stanka Drnovšek, Barbara Ivančič Kutin, Monika Kropelj Telban), Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto (Vera Jačimovič, Mateja Kambič, Bojana Medle, Darja Peperko Golob), JSKD območna izpostava Novo mesto (Klavdija Kotar), Kulturni center Janeza Trdine (Saša Šepec), Založba GOGA (Vesna Kelbl Canavan), Mestna občina Novo mesto (Sandra Boršič), Radenska d.o.o. (Natalija Kreft-Lovrenčec).

Posebej se zahvaljujem še Polonci Bartolj, Janezu Bogataju, Ireni Cerar, Kaji Cvelbar, Martini Fekonja, Alji Godec Lekše, Jelki Godec Schmidt, Maji Grabrijan, Tatjani Grabrijan, Kristini Gregorčič, Boštjanu Grubarju, Špeli Kodrič, Ivici Križ, Duški Lah Peček, Tomažu Levičarju, Vesni Majes Klančičar, Janezu Mejaču, Ivanki Mestnik, Vlasti Mlakar, Otonu Nemcu, Maji Poljanc, Juriju Popovu, Majdi Pungerčar, društvu Raglje, družini Rot, Joži Sinur, Borutu Stražišar Lamovšek in Petri Špehar.

e-knjiga ob etnološki razstavi

Bajeslovna bitja v ljudskem izročilu Dolenjske ali Kam so se skrili škrti?

14. september 2023 - 11. februar 2024

Dolenjski muzej Novo mesto

Zanj odgovarja

Jasna Dokl Osolnik

Avtorica

Alenka Stražišar Lamovšek

Oblikovanje

Maja Rudolf Markovič

Lektura

Alenka Klemenc

Fotografije

Dolenjski muzej Novo mesto, arhiv Slovenski etnografski muzej, arhiv Manufaktur-Museum Zwergstatt Philipp Griebel, Alenka Stražišar Lamovšek

Karta

Maja Rudolf Markovič

Ilustracije

Vida Markovič, Maja Rudolf Markovič

Snemanje in montaža filma

Alenka Stražišar Lamovšek

Snemanje in montaža zvoka

Petra Špehar, Alenka Stražišar Lamovšek

Uporabljeno gradivo pri raziskavi

Dolenjski muzej Novo mesto, Pomurski muzej Murska Sobota, Slovenski etnografski muzej, ZRC SAZU, Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto, arhiv Manufaktur-Museum Zwergstatt Philipp Griebel, arhiv Društva Raglje, Radenska d.o.o. in zasebni arhivi

Novo mesto, september 2023

Ni za prodajo.

Vaješlovna pitja

v ljudskem izročilu Dolenjske

ali

Kam so se skrili škrtci?